

XҒТАР 04.71.21
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/3080-1702-2026-156-3-118-127>

ТАРИХИ СИПАТТАУ ШЕГІНЕН ТЫС СЕДЕНТАРИЗАЦИЯ: ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ ТӘСІЛДЕР МЕН ТАЛДАУ ӨЛШЕМДЕРІ

Б.Ж. Смағамбет¹ , А. Айқынбайқызы^{*2}

^{1,2} Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

E-mail: ¹smagambetb@gmail.com; ^{*2} atlespayeva@gmail.com

Аңдатпа. Зерттеу мақсаты – седентаризацияны халықтың тұрақты қонысқа ауысуы ғана емес, әлеуметтік ұдайы өндірістің кеңістіктегі режимінің өзгеруі деп түсіндіретін ықпалдасқан әлеуметтанулық үлгі ұсыну.

Зерттеу әдіснамасы – қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі қазақстандық және шетелдік зерттеулерді қамтыған сыни нарративтік шолу. Еңбектер түсіндіретін тетігі, талдау деңгейі, билік, мобилдік және әлеуметтік топтардың әрекет ету мүмкіндігін түсіндіруі бойынша салыстырылды.

Зерттеудің бірегейлігі мен құндылығы – Дж. Скотт, К. Поланьи, Дж. Урри және П. Бурдьё тәсілдері қазақстандық тарихшылар Н.Ә. Масанов, М.Қ. Қозыбаев, Қ.С. Алдажұманов, Ж.Б. Әбілхожин және Т. Омарбеков тұжырымдарымен ортақ себеп-салдарлық үлгіде байланыстырылды. Қазақстандық зерттеулер шетелдік теориялардың мысалы емес, олардың түсіндіру шегін нақтылайтын дербес еңбектер деп қарастырылды.

Зерттеу нәтижелері – седентаризация мобилдікті шектеу, ресурстар мен меншікті қайта бөлу, шаруашылық және туыстық желілерді өзгерту, жаңа институттарға тәуелділікті күшейту және әлеуметтік теңсіздіктің жаңа негіздерін қалыптастыру арқылы жүзеге асқаны анықталды. Мемлекет орталық және жергілікті мекемелер мен делдалдардан тұратын көпдеңгейлі жүйе деп қарастырылды. Таңдау еркіндігінің дәрежесі мен өзгерістің негізгі қозғаушы факторын ажырататын екі осьті типология ұсынылды.

Негізгі ұғымдар: седентаризация, мобилдік, әлеуметтік ұдайы өндіріс, мемлекеттік басқару, әлеуметтік құрылым, ұжымдастыру, Қазақстан.

Кіріспе

Қазақ қоғамындағы седентаризация аграрлық тарих шеңберімен шектелмейтін өзгеріс болды. Ол қоныстану үлгісін ғана емес, жайылымды пайдалану тәртібін, мал мен еңбектің қозғалысын, туыстық өзара көмекті, күнделікті уақытты, әлеуметтік мәртебені және мемлекеттің халықпен байланысу тәсілін өзгертті. Қазақстандық тарихнама бұл үдерісті тәркілеу, күштеп ұжымдастыру және 1931-1933 жылдардағы ашаршылықпен сабақтастықта зерттеп, саяси шешімдердің, әкімшілік қысымның, халық наразылығының

Түсті: 15.09.2026; Жөнделді: 22.09.2026; Мақұлданды: 28.09.2026; Онлайн қолжетімді: 30.09.2026

*хат-хабар авторы

және демографиялық апаттың ауқымын ашты (Қозыбаев, Алдажұманов және Абылхожин, 1992; Омарбеков, 1994; Абылхожин, 1997). Сондықтан мәселе тарихи еңбектердің сипаттамалық деңгейімен шектелуінде емес. Тарихшы мен әлеуметтанушы қоятын сұрақтардың айырмасы бар: біріншісі оқиғалардың барысы мен себептерін қалпына келтірсе, екіншісі сол оқиғалардың әлеуметтік қатынастарды қандай тетіктер арқылы қайта құрғанын түсіндіруге ұмтылады.

Қазақстандық еңбектердің теориялық маңызы осы тұста айқындалады. Н.Э. Масанов көшпелі мал шаруашылығын табиғи ортаға бейімделген тұтас тіршілік жүйесі ретінде талдап, мобилдіктің шаруашылықтың сыртқы белгісі емес, оның ресурстары мен әлеуметтік байланыстарын біріктіретін тетік екенін көрсетті (Масанов, 1995). Бұл тұжырым К. Поланьидің шаруашылықтың әлеуметтік қатынастарға кірігуі туралы қағидасын Қазақстан материалында нақтылайды. М.Қ. Қозыбаев, Қ.С. Алдажұманов және Ж.Б. Абылхожин күштеп ұжымдастырудағы зорлық пен тәркілеуді құжаттық негізде ашып, мемлекеттік жіктеу мен жоспардың жергілікті өмір жүйесін қалай күйреткенін көрсетті (1992). Т. Омарбеков халық қарсылығын саяси науқанға сыртқы жауап емес, қауымдардың меншік пен тіршілік мүмкіндігін қорғау әрекеті ретінде қарастыруға жол ашты (1994). Ж.Б. Абылхожин дәстүрлі шаруашылықтың күйреуін институттар мен ресурстық қатынастардың өзгеруімен байланыстырып, кеңестік қайта құруды ұзақ мерзімді әлеуметтік-экономикалық үдеріс ретінде түсіндірді (1997). Бұл қорытындылар Дж. Скоттың мемлекеттік «оқылымдылық»¹, К. Поланьидің кіріккен шаруашылық және П. Бурдьенің капиталдар жөніндегі ұғымдарымен тең дәрежеде пікірталасқа түсе алады. Седентаризацияны әлеуметтік институттардың қайта құрылуы тұрғысынан қарастырған бұған дейінгі талдау осы бағыттың теориялық негізін толықтырады (Смағамбет және Тлспаева, 2019а).

Мақаланың мақсаты – седентаризацияны түсіндіретін ықпалдасқан әлеуметтанулық үлгі ұсыну. Осы мақсатта әлеуметтік ұдайы өндірістің кеңістіктегі режимі ұғымы нақтыланып, мемлекет, шаруашылық, кеңістік, мобилдік және капиталдар теорияларының түсіндіру мүмкіндіктері салыстырылады; орталық, өңірлік және жергілікті акторлардың рөлі ажыратылады; екі осьті типология мен көпдеңгейлі себеп-салдарлық үлгі құрылады. Негізгі тезис: седентаризация – халықты жай ғана тұрақты қонысқа көшіру емес, әлеуметтік ұдайы өндірістің кеңістіктегі режимін билік пен ресурстар теңсіздігі жағдайында қайта құру.

Материалдар және әдістер

Зерттеу сыни нарративтік шолу тәсілімен жүргізілді. Мұндай тәсіл әртүрлі әдіспен орындалған және бір-біріне тікелей өлшемдес емес еңбектерді ортақ түсіндіруші сұрақ төңірегінде салыстыруға мүмкіндік береді. Іздеу мен іріктеу қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі еңбектерді қамтыды. Негізгі іздеу тіркестері: «седентаризация», «қазақ көшпелілері», «көшпелі мал шаруашылығы», «Қазақстандағы ұжымдастыру», «мобилдік», «мемлекеттік басқару», «мәдени жарақат» және олардың орысша, ағылшынша баламалары. Классикалық теорияларға жыл шектеуі қойылған жоқ. Қазақстанға қатысты архивтік материалдарға сүйенген және тұрақты ғылыми пікірталасқа енген зерттеулерге басымдық берілді.

Зерттеу корпусына седентаризацияны мемлекеттік саясат, шаруашылық-экологиялық бейімделудің өзгеруі, институттық қайта құру немесе ұзақ мерзімді әлеуметтік тәжірибе ретінде талдаған еңбектер енгізілді. Ұғымды тек атап өтетін, бірақ оның тетіктері мен салдарын ашпайтын жарияланымдар негізгі талдауға алынбады. Алдымен еңбектердегі анықтамалар, талдау бірліктері және себеп-салдарлық пайымдар белгіленді. Кейін олар түсіндіретін тетік, талдау деңгейі, билікті және адамдардың әрекет ету мүмкіндігін түсінуі бойынша салыстырылды. Соңғы кезеңде тарихи тұжырымдар әлеуметтік байланыстар жүйесіне аударылып, қазақстандық және халықаралық еңбектер бір салыстыру матрицасына орналастырылды. Бұл жұмыс PRISMA талаптарына сай жүйелі шолу емес. Оның міндеті – әдебиеттердің толық санын есептеу емес, әртүрлі түсіндірулерді ортақ теориялық үлгіге біріктіру.

Нәтижелер

Седентаризацияның ең ықшам анықтамасы мобильді халықтың салыстырмалы тұрақты мекенге орнығуын білдіреді. Алайда аумаққа бекіту – үдерістің көзге көрінетін жағы ғана. Әлеуметтік ұдайы

1 Дж. Скоттың мемлекеттік «оқылымдылығы» - көшпелі қоғамның мемлекетке көріну дәрежесі, яғни есепке алынатын және басқаруға қолайлы қалыпқа түсіру.

өндірістің кеңістіктегі режимі дегеніміз – адамдар мен малдың маусымдық қозғалысын, су мен жайылымға қолжетімділікті, еңбек бөлінісін, айырбасты, туыстық міндеттемелерді, саяси делдалдықты және тәжірибеге негізделген білімнің берілуін бір тәртіпке біріктіретін тарихи қалыптасқан байланыстар жиынтығы. Мұнда мобилдік жеке практика емес, әлеуметтік жүйенің бөліктерін жалғаушы негіз.

Осыған сүйеніп, седентаризацияны халықты белгілі бір аумаққа бекіту арқылы мобилдікті, ресурстарға қолжетімділікті, меншік пен еңбек қатынастарын және институттық мүшелікті билік ықпалымен әркелкі қайта ұйымдастыру үдерісі деп анықтауға болады. Бұл анықтама гибриді жағдайларды да қамтиды: отбасының бір бөлігі тұрақты қоныста тұрып, екінші бөлігі малмен бірге маусымдық қозғалысын жалғастыруы мүмкін; ресми тіркеу нақты шаруашылық тәжірибемен сәйкес келмеуі мүмкін; адамдардың еркін қозғалысы шектелген кезде мал, астық, салық және әкімшілік пәрмендердің орталыққа қарай қозғалысы күшеюі мүмкін.

Седентаризацияны ұжымдастырумен, урбандалумен және модернизациямен теңестіруге болмайды. Ұжымдастыру меншік пен өндірісті ұйымдастыру тәртібін өзгертеді. Седентаризация әлеуметтік ұдайы өндірістің кеңістіктегі режимін қайта құрады. Урбандалу халық пен қызметтердің қалада шоғырлануын білдіреді. Модернизация бұлардың бәрін қамтуы мүмкін кең ауқымды өзгерістерді атайды. Қазақстанда бұл үдерістер тарихи тұрғыдан қабаттасты. Дегенмен оларды талдамалық жағынан ажырату қандай шараның қандай салдарға жеткізгенін дәлірек түсіндіреді.

Қазақстандық зерттеулердің түсіндіруші әлеуеті

Н.Ә. Масановтың көшпелі өркениет туралы еңбегі мобилдікті еркін кезу немесе мешеулік ретінде емес, табиғи ресурстардың маусымдық және аумақтық әркелкілігіне жауап беретін күрделі ұйымдасу түрі ретінде қарастырады (Масанов, 1995). Мұндай көзқарас көшпелі шаруашылықты романтизациялауға да, оны дамудың төменгі сатысына түсіруге де жол бермейді. Жүйеде мүлктік теңсіздік, билік иерархиясы, кедей шаруашылықтардың ауқаттыларға тәуелділігі, гендерлік асимметрия және өңірлік айырмашылықтар болды. Бірақ оның орнықтылығы меншік көлеміне ғана емес, көш жолын білуге, туыстық көмекке, су көздері мен жайылымға қол жеткізуге, келіссөз жүргізуге тәуелді еді. Демек, малдан айырылу экономикалық капиталды ғана емес, әлеуметтік және мәдени капиталдарды қолдану мүмкіндігін де әлсіретті.

М.Қ. Қозыбаев, Қ.С. Алдажұманов және Ж.Б. Абылхожин ұжымдастыру мен тәркілеудің зорлық сипатын ашып, науқанның ауыл қоғамына сырттан таңылғанын көрсетті (1992). Олардың еңбегіндегі құжаттар Дж. Скотт сипаттаған мемлекеттік «оқылымдылықтың» Қазақстандағы қайшылығын байқатады: билік шаруашылықтарды санақ, жоспар және санаттар арқылы басқарылатын нысанға айналдырды, бірақ жергілікті мобилдік пен шаруашылық байланыстар жөніндегі білімді толық игере алмады. Соның салдарынан жоспарлы көрсеткіштер өмір сүрудің нақты шектерінен ажырап, орталық талаптар аудандық және ауылдық деңгейде өзгертіліп, кейде шамадан тыс орындалды.

Т. Омарбековтің халық наразылығы туралы зерттеуі қарсылықты жоспардан ауытқу ретінде емес, меншікке, мобилдікке және қауымның өзін-өзі сақтау мүмкіндігіне төнген қауіпке жауап ретінде оқуға мүмкіндік береді (1994). Бұл жерде қоғам тек мемлекеттік саясаттың енжар нысаны емес. Көшу, малды жасыру, отбасын бөліп орналастыру, туыстық желілерге сүйену, жергілікті өкілдермен келісу және ашық қарсылық – әрекет ету мүмкіндігі әркелкі болған жағдайда қолданылған стратегиялар. Олардың нәтижесі ресурсқа, байланысқа, географиялық жағдайға және әкімшілік қысымның деңгейіне тәуелді болды.

Ж.Б. Абылхожин кеңестік өзгерістерді этностың тіршілікпен қамтылу жүйесінің бұзылуы және жаңа әлеуметтік-экономикалық тәртіптің орнығуы тұрғысынан талдайды (1997). 2022 жылғы ұжымдық монографияда дәстүрлі әлеуметтік құрылым, шаруашылық пен мәдениеттің алғашқы кеңестік онжылдықтардағы инерциялық жалғастығы, бұзылуы және өзгерген түрде сақталуы бірге қарастырылды (Абылхожин және т.б., 2022). Бұл зерттеулер седентаризацияны бұрынғы қоғамдық тәртіпті біржола жойған үдеріс деп қараудың жеткіліксіз екенін көрсетеді. Седентаризация кезінде ескі әлеуметтік иерархиялардың бір бөлігі ыдыраса, енді бір бөлігі жаңа жағдайға бейімделіп, өзгерген түрде сақталды. Мысалы, туыстық ортада беделі бар адамдар әкімшілік қызметке араласу, сауат ашу немесе ресурстарды бөлу ісіне қатысу арқылы бұрынғы ықпалын белгілі дәрежеде сақтап қалды.

С. Камерон Қазақстандағы ашаршылықты зорлық, мемлекетті қалыптастыру және қазақ қоғамын түбегейлі қайта жасау үдерістерімен байланыстырды (Камерон, 2018). Оның талдауы седентаризацияның

ұлттық-мемлекеттік құрылысқа қатысты қайшылығын ашады. Осылайша, кеңестік жоба бір жағынан халықтың қозғалысын шектеп, шаруашылық дербестігін күйретсе, екінші жағынан аумақтық республика, білім беру жүйесі, бюрократиялық кадрлар және жаңа кәсіби мобилдік арналарын қалыптастырды. Сондықтан кеңестік седентаризацияны тек отарлық үстемдік немесе тек модернизация ретінде біржақты түсіндіру жеткіліксіз.

Мемлекет: біртұтас ерік емес, көпдеңгейлі қатынастар жүйесі

Дж. Скотт мемлекеттердің күрделі жергілікті өмірді есепке алу, картаға түсіру және стандарттау арқылы басқаруға ұмтылатынын көрсетеді (Скотт, 2005). Бұл қағида седентаризацияның басқарушылық логикасын түсіндіреді: мобилді халықты санаққа енгізу, аумаққа бекіту, салық пен еңбек міндетін белгілеу және өндірісті жоспарлау жеңілдейді. Алайда «кеңестік мемлекет» бір ғана мақсат пен толық ақпаратқа ие актор болған жоқ. Орталық партия басшылығы, одақтық және республикалық мекемелер, өлкелік органдар, аудандық әкімшілік, колхоз басшылары, жергілікті белсенділер, статистика және жоспарлау қызметтері әртүрлі ақпарат пен ынтаға сүйенді.

Орталық шешім жергілікті деңгейге түскенде іріктелді, келісілді немесе шамадан тыс орындалды. Жергілікті делдалдар мемлекеттік ресурсты жеткізуші ғана емес, кімнің «бай», «орташа» немесе «кедей» санатына енгізілетінін, кімнің қонысқа тіркелетінін, кімнің азыққа немесе жұмысқа қол жеткізетінін айқындауға қатысқан акторлар болды. Сондықтан седентаризацияны «мемлекет – көшпелі халық» қарама-қарсылығына ғана сыйғызу тарихи нақты тетіктерді бүркемелейді. Оны шешім, ақпарат, күштеу және делдалдық әр деңгейде таралған басқару желісі ретінде зерттеу қажет.

Мобилдіктің билік арқылы қайта бөлінуі

Седентаризация мобилдіктің толық тоқтауын білдірмейді. Ол кімнің, ненің және қандай шартпен қозғала алатынын «қайта бөледі». Малшылардың жайылым арасындағы қозғалысы шектелгенде мемлекеттік аппараттың аумаққа енуі, адамдарды тіркеуі және өнімді сыртқа тасымалдауы күшейді. Теміржол, дайындау жүйесі және әкімшілік байланыс арқылы мал мен астық орталыққа қарай жылжыды, ал халықтың қауіпсіз аймаққа көшуіне тосқауыл қойылды. Осылайша бір топтың мобилдігі азайып, билік құрылымдары мен ресурстық ағындардың мобилдігі артты.

Дж. Урридің мобилдік тәсілі қозғалысты бейтарап мүмкіндік емес, инфрақұрылым, рұқсат және ресурс арқылы бөлінетін билік қатынасы ретінде қарастыруға көмектеседі (Урри, 2012). Қазақстандық материал бұл тұжырымды күшейтеді, яғни мобилдікті бақылау тек кеңестікті тәртіпке келтіру емес, ресурсты кім иеленетінін және қауіптен кім құтыла алатынын анықтады. Сондықтан седентаризацияның маңызды нәтижесі – қоныстың тұрақтануы емес, қозғалу қабілеті мен қозғалыстың пайдасын әлеуметтік топтар арасында тең емес бөлу.

Капиталдардың құнсыздануы және жаңа әлеуметтік жіктелу

П. Бурдьенің капиталдар теориясы седентаризация кезіндегі әлеуметтік құрылымның қайта жасалуын нақтылауға мүмкіндік береді. Мал мен жайылымға қолжетімділік экономикалық капиталды; туыстық және айырбас желілері әлеуметтік капиталды; көш жолдары, су көздері, ауа райы мен мал бағу жөніндегі білім мәдени капиталды; қауым ішіндегі бедел символдық капиталды құрады (Бурдьё, 2002). Бұл капиталдар тең бөлінген жоқ, бірақ мобилді шаруашылық жағдайында өмір сүру мүмкіндіктерін айқындады.

Тәркілеу мен аумаққа бекіту экономикалық капиталды тікелей азайтты. Қозғалыстың шектелуі туыстық желілерді пайдалануды қиындатып, тәжірибеге негізделген білімнің бір бөлігін құнсыздандырды. Сонымен бірге жаңа капиталдар: сауаттылық, партиялық мүшелік, әкімшілік лауазым, колхоз ресурстарын бөлуге «жақындық» және кеңестік кәсіби біліктілік маңызды болды. Бұрынғы капитал түгел жоғалған жоқ. Кейбір отбасылар туыстық байланыс пен беделді әкімшілік делдалдыққа айналдыра алды; басқалары ресурстық және саяси тірексіз қалып, жаңа институттарға неғұрлым тәуелді болды. Осы айырмашылық седентаризацияның әлеуметтік жіктелуді қалай қайта өндіргенін түсіндіреді.

Сабақтастық, үзіліс және үй шаруашылықтарының стратегиялары

Көшпелі қоғамды өзара толық үйлескен, тең және өзгермейтін жүйе ретінде бейнелеу тарихи модернизациялық көзқарасты кері романтизациямен алмастырады. Седентаризацияға дейін де бай мен кедей арасындағы алшақтық, билік иерархиясы, гендерлік теңсіздік, отырықшы және жартылай отырықшы

тәжірибелер, өңірлік шаруашылық айырмашылықтар болды. Сондықтан седентаризация барлық бұрынғы қатынастарды бір мезетте жойып, мүлде жаңа қоғам құрды деу дұрыс емес.

Талдаудың негізгі мәселесі – қандай байланыстар үзілді, қайсысы өзгерген түрде сақталды және қайсысы жаңа институттарға көшті? Үй шаруашылықтары бірдей әрекет еткен жоқ. Бір бөлігі толық аумақтық бекітуге ұшырады; бір бөлігі қоныс пен маусымдық қозғалысты ұштастырды. Енді бірі көшу немесе шекара асу арқылы жаңа тәртіптен шығуға тырысты. Отбасының ішкі еңбек бөлінісі де өзгерді. Малға ілесетін, қоныста қалатын, азық іздейтін немесе мемлекеттік мекемемен қатынас жасайтын мүшелердің рөлі қайта бөлінді. Бұл стратегияларды ескеру халықтың субъектілігін көрсетеді, бірақ зорлық пен құрылымдық шектеулердің жауапкершілігін азайтпайды.

Седентаризацияның екі осьті типологиясы

Седентаризацияны «ерікті», «бейімделуші», «ынталандырылған» және «мәжбүрлі» деп бір қатарға бөлу логикалық жағынан әлсіз, себебі онда таңдау дәрежесі, себеп және саясат құралы араласады. Сондықтан негізгі екі өлшемді ажырату керек: таңдау дәрежесі және қозғаушы фактор. Қосымша өлшемдер өзгерістің тереңдігі мен уақыттық орнығуын сипаттайды (1-кесте).

1-кесте. Седентаризация типологиясының өлшемдері және диагностикалық сұрақтары

Өлшем	Нұсқалар	Диагностикалық сұрақ	Талдамалық мәні
Таңдау дәрежесі	ерікті; шартты ерікті; мәжбүрлі	Топтар бас тарта алды ма, өзгеріс қарқынын таңдады ма, мобилдікті сақтай алды ма?	Құрылымдық қысым мен тікелей мәжбүрлеуді адамдардың таңдауынан ажыратады
Қозғаушы фактор	экологиялық; экономикалық; инфрақұрылымдық; әкімшілік-саяси	Бұрынғы ұдайы өндіріс режимін не қолжетімсіз етті?	Себепті мәжбүрлеу дәрежесімен араластырмайды
Өзгеріс тереңдігі	ішінара; гибриді; кешенді	Мобилдіктің, шаруашылықтың және туыстық желілердің қай бөлігі сақталды?	Седентаризацияның бір сәттік әрі қайтымсыз бола бермейтінін көрсетеді
Уақыттағы орнығу	қайтымды; ұрпақаралық орныққан; институттанған	Бұрынғы практикаға оралу және білімді келесі ұрпаққа беру мүмкін бе?	Алғашқы ауысуды ұзақ мерзімді салдармен байланыстырады

Осы үлгіде гибриді және қайтымды нұсқалар шеткі жағдай емес, негізгі талдау нысанына айналады. Бір үй шаруашылығының мүшелері әртүрлі кеңістік режимінде өмір сүруі мүмкін; ресми седентаризация маусымдық мобилдіктің бірден жойылғанын білдірмейді. Типология тарихи деректерді бір атауға күштеп сыйғызбай, өзгерістің нақты құрамын салыстыруға мүмкіндік береді.

Жарақат пен жад: салдардан қоғамдық мағынаға ығысу

Седентаризация, күштеп ұжымдастыру және ашаршылық кезіндегі әлеуметтік дезорганизацияны кейін қалыптасқан мәдени жарақатпен теңестіруге болмайды. Бірінші деңгей – адамдардың өміріне, шаруашылығына және байланыстарына келген нақты зақым. Екінші деңгей – тәжірибенің отбасы әңгімелері, үнсіздік, ишаралар мен күнделікті ұстанымдар арқылы берілуі. Үшінші деңгей – өткеннің ұлттық немесе мәдени жарақат ретінде қоғамдық кеңістікте танылуы. Дж. Александердің пайымынша, оқиғаның апатты болуы оның автоматты түрде ортақ мәдени жарақатқа айналуын білдірмейді; бұл үшін қоғамдық акторлардың атау, түсіндіру және жауапкершілікті белгілеу жұмысы қажет (Александер және т.б., 2012). Қазақстандық тарихи материалға мәдени жарақат теориясын қолдану мүмкіндігі Б.Ж. Смағамбет пен А.А. Тлспаеваның зерттеуінде де негізделген (Смағамбет және Тлспаева, 2018).

Қазақстан жағдайында кеңестік үнсіздік, тәуелсіздік кезеңіндегі тарихи қайта бағалау, отбасылық естеліктер мен ресми еске алу саясаты бірдей ырғақпен дамыған жоқ. Сондықтан жад седентаризацияның

бастапқы себебін түсіндіретін ұғым емес, әлеуметтік үзілістің кейінгі ұрпақтарда қалай мағыналанғанын көрсететін ұзақ мерзімді деңгей. Бұл бағытты архивтік талдаудан бөлек, ауызша тарих, отбасылық нарратив, оқулық, баспасөз және музей материалдары арқылы зерттеу қажет. Әлеуметтік жадты ұмыту, қайта құру және мәдени жарақатқа айналу үдерістерімен байланыстыратын еңбектер бұл талдаудың ұрпақаралық өлшемін кеңейтеді (Смағамбет және Тлеспаева, 2019b; Smagambet, Tlespayeva & Musabayeva, 2021; Айқынбайқызы, 2025).

Ықпалдасқан көпдеңгейлі үлгі

Ұсынылған үлгі үш негізгі және бір уақыттық деңгейді байланыстырады. Макродеңгейде одақтық және республикалық саясат, меншік режимі, жоспарлау және әкімшілік-аумақтық құрылым әрекет етеді. Мезодеңгейде өлкелік және аудандық органдар, колхоз, қоныс, мектеп, нарық және инфрақұрылым орталық шешімдерді нақты тәжірибеге айналдырады. Микродеңгейде үй шаруашылықтары көшу, жасырыну, еңбекті қайта бөлу, туыстық желіні пайдалану және мобилдіктің бір бөлігін сақтау стратегияларын қолданады. Ұрпақаралық деңгей жаңа тәртіптің кәсіп жолында, қоныс құрылымында, отбасы жадында және қоғамдық нарративтерде орнығуын көрсетеді.

2-кесте. Седентаризацияны әлеуметтанулық талдаудың тәсілдері мен олардың түсіндіру мүмкіндіктері

Тәсіл	Негізгі сұрақ	Түсіндіретін тетік	Шектеуі
Мемлекеттің тарихи әлеуметтануы	Мобильді халық қалай басқарылатын нысанға айналады?	жіктеу, есепке алу, аумаққа бекіту, инфрақұрылымдық ену	мемлекеттің ішкі әркелкілігін әлсіретуі мүмкін
Саяси экономия	Шаруашылық пен ресурсқа қолжетімділік қалай өзгереді?	меншікті тәркілеу, кіріккен айырбастың бұзылуы, жаңа институттық тәуелділік	кеңістік пен символдық салдарды жеке өзі толық ашпайды
Кеңістік және мобилдік	Қозғалу құқығы мен мүмкіндігі кімге беріледі?	адамдар, ресурстар және әкімшілік ағындар мобилдігінің қайта бөлінуі	мәртебе мен капитал өзгерісін толық түсіндірмейді
Капиталдар теориясы	Теңсіздік пен өмір сүру мүмкіндігі қалай қайта құрылады?	капиталдардың құнсыздануы, сақталуы және бір түрден екіншісіне айналуы	тарихи институттар мен мәжбүрлеуді нақтылауды қажет етеді
Жарақат және жад	Әлеуметтік үзіліс ұзақ мерзімді мағынаға қалай ие болады?	отбасылық берілу, үнсіздік, қоғамдық тану және нарративтер бәсекесі	седентаризацияның бастапқы себептерін түсіндірмейді

Ұсынылған тәсілдер бір-біріне жай қосылмайды, ортақ себеп-салдарлық тізбекке бағынады (2-кесте). Бірінші кезеңде мемлекеттік шешімдер мен жергілікті орындау мобилдікті шектеп, ресурсқа қолжетімділікті өзгертеді. Екінші кезеңде мобилдікке тәуелді шаруашылық, айырбас және туыстық байланыстар әлсірейді. Үшінші кезеңде олардың қызметінің бір бөлігі колхозға, қонысқа, мектепке, нарыққа және әкімшілікке көшеді. Төртінші кезеңде осы институттарға қолжетімділіктің әркелкілігі бұрынғы капиталдарды құнсыздандырып, жаңа капиталдардың құнын арттырады. Бесінші кезеңде жаңа тәртіп кәсіби жолда, қоныс үлгісінде және ұрпақаралық жадта орнығады.

Талқылау

Ұсынылған түсіндірме үш түзету енгізеді. Біріншісі – телеологиядан бас тарту. Седентаризация мобилді қоғам дамуының табиғи соңғы нүктесі емес. Мобилдік табиғи орта әркелкі және құбылмалы болған жағдайда ресурсты ұтымды пайдаланудың бір тәсілі болуы мүмкін. Тұрақты қоныс білім мен медицинаға қолжетімділікті арттырғанымен, жайылымдық қысымды, жер дауын және мемлекеттік ресурстарға тәу-

елділікті күшейтуі де ықтимал. Сондықтан нәтижені алдын ала «прогресс» деп бағаламай, нақты тарихи және әлеуметтік жағдайда тексеру қажет.

Екінші түзету – мемлекетті де, халықты да біртұтас актор деп қарамау. Мемлекеттік саясат әр деңгейдегі мекеме мен делдал арқылы өзгерді; үй шаруашылықтарының әрекет ету мүмкіндігі ресурсқа, желіге, жынысқа, өңірге және әкімшілік қысымға қарай әркелкі болды. Мұндай талдау зорлықтың ауқымын жұмсартпайды. Керісінше, шешімнің нақты орындаушыға, ал құрылымдық шектеудің нақты өмірлік салдарға қалай айналғанын көрсетеді.

Үшінші түзету – уақыт шегін кеңейту. Саяси науқанның басталу және аяқталу мерзімі бар, бірақ оның әлеуметтік салдары сол мерзімге сыймайды. Қоныстардың қалыптасуы, кәсіби рөлдердің өзгеруі, тәжірибеге негізделген білімнің әлсіреуі, жерге қатынастың қайта құрылуы және жарақатты түсіндіру ондаған жылға созылды. Осы себепті седентаризацияны зерттеу архивтік құжаттарды ауызша тарихпен, отбасылық шежіремен, қоныстар картасымен, санақ деректерімен және ұрпақаралық салыстырумен ұштастыруы керек.

Қазақстандық материал халықаралық теорияны тек растамайды, оның шегін де көрсетеді. Дж. Скоттың «мемлекеттік оқылымдылық» үлгісі орталықтың толық үстемдігін болжайтындай көрінуі мүмкін, ал Қазақстан тарихы ақпарат тапшылығы, жергілікті делдалдық және жоспардың шамадан тыс орындалуы шешуші болғанын көрсетеді. К. Поланьидің кіріктірілген шаруашылық қағидасы Н.Э. Масанов сипаттаған экологиялық және туыстық байланыстар арқылы нақтыланады. П. Бурдьенің капиталдар теориясы Ж.Б. Абылхожин көрсеткен дәстүрлі құрылымның бұзылуы мен өзгерген түрде жалғасуын түсіндіреді. Т. Омарбеков зерттеген қарсылық әрекеттері құрылымдық қысым жағдайында да субъектілік толық жойылмайтынын дәлелдейді.

Алдағы зерттеулер үшін өңірлік траекторияларды салыстыру, туыстық желілердің өзгерісін қалпына келтіру, бұрынғы капиталдардың кеңестік әкімшілік және кәсіби позицияларға айналуын тексеру, әйелдер мен ерлер еңбегінің қайта бөлінуін талдау, сондай-ақ тарихи тәжірибенің жерге және мобилдікке қазіргі қатынаспен байланысын зерттеу маңызды. Оқулық, баспасөз, музей және отбасылық әңгімелерді талдау бастапқы тетіктерді алмастырмай, олардың ұзақ мерзімді мағыналық жалғасын ашуы тиіс.

Қорытынды

Седентаризацияны әлеуметтанулық тұрғыдан түсіндіру оны қоныс ауыстыру немесе мемлекеттік шаралар тізбегі ретінде сипаттаудан әлеуметтік қатынастардың қайта құрылу тетіктерін талдауға көшіреді. Ол халықты аумаққа бекіту арқылы мобилдікті, ресурсқа қолжетімділікті, меншік пен еңбек қатынастарын, туыстық желілерді және институттық мүшелікті билік жағдайында әркелкі қайта ұйымдастырды.

Қазақстандық жағдай седентаризацияның күштеп ұйымдастыру, тәркілеу және дайындау науқандарымен шектен тыс қабаттасқан түрін көрсетеді. Бұл үдерістерді ажырату оларды тарихи жағынан бөліп тастау емес. Керісінше, апаттың тетіктерін дәл анықтауға мүмкіндік береді: малдан айырылу ресурс жоғалту ғана емес, мобилдіктің шектелуі, тәжірибеге негізделген білімнің құнсыздануы, өзара көмек желілерінің әлсіреуі және жаңа әкімшілік құрылымдарға тәуелділіктің күшеюі болды.

Мақалада ұсынылған үлгі орталық саясатты жергілікті орындаумен, институттық өзгерісті үй шаруашылықтарының стратегияларымен, ал бастапқы үзілісті ұзақ мерзімді әлеуметтік жадпен байланыстырады. Оның теориялық өзегі – әлеуметтік ұдайы өндірістің кеңістіктегі режимі. Осы ұғым седентаризацияны «қандай түрлері бар?» деген жіктеуші сұрақпен шектемей, мобилдік, ресурс, капитал және билік арасындағы байланысты қандай себеп-салдарлық тетік қайта құрды деген түсіндіруші сұраққа жауап беруге мүмкіндік береді.

Мүдделер қақтығысы

Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.

Авторлардың қосқан үлесі

Баян Жүзікбайқызы Смағамбет зерттеуге ғылыми жетекшілік жасады, зерттеудің тұжырымдама-

лық негізі мен әдіснамалық бағытын айқындады және қолжазбаны ғылыми тұрғыдан өңдеді.

Алмаш Айқынбайқызы отандық және шетелдік әдебиеттерді іріктеп, салыстырмалы талдау жүргізді, қолжазбаның бастапқы нұсқасын дайындап, мақаланың теориялық қорытындыларын жүйеледі. Екі автор да мақаланың соңғы нұсқасын оқып, жариялауға мақұлдады.

Әдебиетер тізімі

1. Айқынбайқызы, А. (2025). Седентеризация және оның салдарының заманауи Қазақстанның әлеуметтік жадындағы репрезентациясы: 6D050100 – Әлеуметтану мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Астана: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті.
2. Александер, Дж., Айерман, Р., Гизен, Б., Смелзер, Н. және Штомпка, П. (2012). Культурная травма и коллективная идентичность. Москва: Новое литературное обозрение.
3. Абылхожин, Ж.Б. (1997). Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век. Алматы: Тұран.
4. Абылхожин, Ж.Б., Алимбай, Н.А., Турганбаева, Л.Р., Орынбаева, Г.У. и Жумадил, А.К. (2022). Очерки по истории традиционной структуры казахов в первые советские десятилетия: социально-экономические и социокультурные аспекты. Алматы: LEM.
5. Бурдые, П. (2002). Формы капитала. Экономическая социология, 3(5), 60–74.
6. Камерон, Сара (2018). Аштық жайлаған дала. Ашаршылық, озбырлық және кеңестік Қазақстанды орнату. Итака: Корнелл университетінің баспасы.
7. Қозыбаев, М.Қ., Алдажұманов, Қ.С. және Абылхожин, Ж.Б. (1992). Қазақстандағы күшпен коллективтендіру: қорлық пен зорлық. Алматы: Қазақстан Республикасы Ғылым академиясы.
8. Масанов, Н.Э. (1995). Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевничества. Алматы: Социнвест; Москва: Горизонт.
9. Омарбеков, Т. (1994). Зобалаң: күштеп ұжымдастыруға қарсылық, 1929–1931 жылдары болған халық наразылығы. Алматы: Санат.
10. Поланьи, К. (2002). Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени. Санкт-Петербург: Алетейя.
11. Скотт, Дж. (2005). Благими намерениями государства: почему и как проваливались проекты улучшения условий человеческой жизни. Москва: Университетская книга.
12. Смағамбет, Б.Ж. және Тлеспаета, А.А. (2018). Тарихи-әлеуметтанулық зерттеуде «мәдени жарақат» теориясын қолдану мүмкіндігі. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ хабаршысы. Педагогика. Психология. Әлеуметтану сериясы, 1(122), 289–296.
13. Смағамбет, Б.Ж. және Тлеспаета, А.А. (2019а). Қазақ седентеризациясы және оның салдары. Әлеуметтанулық концептуалдау перспективасы. С. Торайғыров атындағы ПМУ хабаршысы. Гуманитарлық сериясы, 2, 142–154.
14. Смағамбет, Б.Ж. және Тлеспаета, А.А. (2019b). Ғылымдағы әлеуметтік жад мәселесі. Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы. Әлеуметтік және саяси ғылымдар сериясы, 2(66), 69–76.
15. Урри, Дж. (2012). Мобильности. Москва: Практикс.
16. Smagambet, B.Zh., Tlespayeva, A.A. and Musabayeva, A.B. (2021). Social Memory: From Oblivion or Construction to Cultural Trauma. Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities, 13(2), 1–13. <https://doi.org/10.21659/rupkatha.v13n2.48>.

Б.Ж. Смағамбет¹, А. Айқынбайқызы²

Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан

**СЕДЕНТАРИЗАЦИЯ ЗА ПРЕДЕЛАМИ ИСТОРИЧЕСКОГО ОПИСАНИЯ:
СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ И АНАЛИТИЧЕСКИЕ ИЗМЕРЕНИЯ**

Аннотация. Цель – предложить интегративную социологическую модель седентаризации, которая раскрывает не только переход населения к постоянному поселению, но и преобразование пространственного режима социального воспроизводства.

Методология – критический нарративный обзор казахстанских и зарубежных исследований на казахском, русском и английском языках. Работы сопоставлены по объясняемому механизму, уровню анализа, пониманию власти, мобильности и возможностей действия социальных групп.

Оригинальность и ценность – подходы Дж. Скотта, К. Поланьи, Дж. Урри и П. Бурдьё объединены с выводами казахстанских историков Н.Э. Масанова, М.К. Козыбаева, К.С. Алдажуманова, Ж.Б. Абылхожина и Т. Омарбекова в общей причинной модели. Казахские исследования рассматриваются не как иллюстрация зарубежной теории, а как самостоятельные объяснения, уточняющие её границы.

Результаты – установлено, что седентаризация осуществлялась через ограничение мобильности, перераспределение ресурсов и собственности, изменение хозяйственных и родственных сетей, усиление зависимости от новых институтов и формирование новых оснований социального неравенства. Государство представлено как многоуровневая система центральных и местных учреждений и посредников. Предложена двухосевая типология, различающая степень свободы выбора и ведущий фактор изменения.

Ключевые слова: седентаризация, мобильность, социальное воспроизводство, государственное управление, социальная структура, коллективизация, Казахстан.

B.Zh. Smagambet¹, A. Aikynbaikyzy²

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

SEDENTARIZATION BEYOND HISTORICAL DESCRIPTION: SOCIOLOGICAL APPROACHES AND ANALYTICAL DIMENSIONS

Abstract. Purpose – to propose an integrative sociological model of sedentarization that explains not only the transition to permanent settlement but also the transformation of the spatial regime of social reproduction.

Methodology – a critical narrative review of Kazakhstani and international scholarship published in Kazakh, Russian, and English. The works were compared by their causal mechanisms, levels of analysis, and interpretations of power, mobility, and social agency.

Originality and value – the approaches of J.C. Scott, K. Polanyi, J. Urry, and P. Bourdieu are connected with the arguments of N.E. Masanov, M.K. Kozybayev, K.S. Aldazhumanov, Zh.B. Abylkhozhin, and T. Omarbekov within a shared causal model. Kazakhstani scholarship is treated as an independent body of explanation that refines the limits of international theory rather than merely illustrating it.

Findings – sedentarization operated through restrictions on mobility, redistribution of resources and property, changes in economic and kinship networks, increasing dependence on new institutions, and the formation of new bases of social inequality. The state is conceptualized as a multilevel system of central and local institutions and intermediaries. A two-axis typology is proposed that distinguishes the degree of choice from the principal driver of change.

Keywords: sedentarization, mobility, social reproduction, state governance, social structure, collectivization, Kazakhstan.

References

1. Aikynbaikyzy, A. (2025). *Sedenterizatsiya zhane onyn saldarynyn zamanai Kazakhstannyn aleumettik zhadyndagy reprezentatsiyasy* [Representation of Sedentarization and Its Consequences in the Social Memory of Contemporary Kazakhstan]: PhD dissertation in Sociology. Astana: L.N. Gumilyov Eurasian National University. [In Kazakh]
2. Alexander, J., Eyerman, R., Giesen, B., Smelser, N. and Sztompka, P. (2012). *Kul'turnaya travma i kollektivnaya identichnost'* [Cultural Trauma and Collective Identity]. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie. [In Russian]
3. Abylkhozhin, Zh.B. (1997). *Ocherki sotsial'no-ekonomicheskoy istorii Kazakhstana. XX vek* [Essays on the Socio-Economic History of Kazakhstan: The Twentieth Century]. Almaty: Turan. [In Russian]

4. Abylkhozhin, Zh.B., Alimbay, N.A., Turganbaeva, L.R., Orynbayeva, G.U. and Zhumadil, A.K. (2022). Ocherki po istorii traditsionnoy struktury kazakhov v pervye sovetskie desyatiletia [Essays on the Traditional Structure of the Kazakhs in the First Soviet Decades]. Almaty: LEM. [In Russian]
5. Bourdieu, P. (2002). Formy kapitala [The Forms of Capital]. Ekonomicheskaya sotsiologiya, 3(5), 60–74. [In Russian]
6. Kameron, Sara (2018). Ashtyq zhailaghan dala. Asharshylyq, ozbyrlyq zhane kenestik Qazaqstandy ornatu [The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan]. Ithaca: Cornell University Press.
7. Kozybayev, M.K., Aldazhumanov, K.S. and Abylkhozhin, Zh.B. (1992). Kazakhstandagy kushpen kollektiv-tendiru: korlyk pen zorlyk [Forced Collectivization in Kazakhstan: Humiliation and Violence]. Almaty: Kazakhstan Respublikasy Gylym akademiyasy. [In Kazakh]
8. Masanov, N.E. (1995). Kochevaya tsivilizatsiya kazakhov [The Nomadic Civilization of the Kazakhs]. Almaty: Sotsinvest; Moscow: Gorizont. [In Russian]
9. Omarbekov, T. (1994). Zobalang: kushtep uzhymdastyrugа karsylyk, 1929–1931 zhyldary bolgan khalyk narazylygy [Calamity: Popular Resistance to Forced Collectivization, 1929–1931]. Almaty: Sanat. [In Kazakh]
10. Polanyi, K. (2002). Velikaya transformatsiya [The Great Transformation]. Saint Petersburg: Aleteya. [In Russian]
11. Scott, J.C. (2005). Blagimi namereniyami gosudarstva [Seeing Like a State]. Moscow: Universitetskaya kniga. [In Russian]
12. Smagambet, B.Zh. and Tlespayeva, A.A. (2018). Tarikhi-aleumettanulyk zertteude «madeni zharakat» teoriyasyn koldanu mumkindigi [The Possibilities of Applying Cultural Trauma Theory in Historical-Sociological Research]. L.N. Gumilyov atyndagy EUU khabarshysy. Pedagogika. Psikhologiya. Aleumettanu seriyasy, 1(122), 289–296. [In Kazakh]
13. Smagambet, B.Zh. and Tlespayeva, A.A. (2019a). Kazak sedenterizatsiyasy zhane onyn saldary. Aleumettanulyk kontseptualdau perspektivasy [Kazakh Sedentarization and Its Consequences: A Sociological Conceptualization Perspective]. S. Toraigyrov atyndagy PMU khabarshysy. Gumanitaryk seriyasy, 2, 142–154. [In Kazakh]
14. Smagambet, B.Zh. and Tlespayeva, A.A. (2019b). Gylymdagy aleumettik zhad maselesi [The Problem of Social Memory in Science]. Abai atyndagy KazUPU khabarshysy. Aleumettik zhane sayasi gylymdar seriyasy, 2(66), 69–76. [In Kazakh]
15. Urry, J. (2012). Mobil'nosti [Mobilities]. Moscow: Praxis. [In Russian].
16. Smagambet, B.Zh., Tlespayeva, A.A. and Musabayeva, A.B. (2021). Social Memory: From Oblivion or Construction to Cultural Trauma. Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities, 13(2), 1–13. <https://doi.org/10.21659/rupkatha.v13n2.48>

Авторлар туралы мәлімет

Смағамбет Б.Ж. – әлеуметтану ғылымдарының кандидаты, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті әлеуметтану кафедрасы, Астана, Қазақстан.

Айқынбайқызы А. – хат-хабар авторы, PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті әлеуметтану кафедрасы, Астана, Қазақстан.

Сведения об авторах

Смағамбет Б. Ж. – кандидат социологических наук, доцент, кафедра социологии Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Айкынбайқызы А. – автор для корреспонденции, PhD, кафедра социологии Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Information about the authors

Smagambet B. – Candidate of Sociological Sciences, Associate Professor, Department of Sociology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Aikynbaikyzy A. – corresponding author, PhD, Department of Sociology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.